

УДК 373.2.015.311:159.923.2:37.017-055.1/3
DOI <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2021.77-1.9>

Л. П. Карнаух

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри психології та педагогіки розвитку дитини
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

О. О. Авраменко

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри психології та педагогіки розвитку дитини
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ «Я-КОНЦЕПЦІЇ» ОСОБИСТОСТІ ДОШКІЛЬНИКА

Статтю присвячено вивченню різних підходів до дослідження проблеми формування гендерних аспектів «Я-концепції» дітей дошкільного віку. Проаналізовано стан розробки концепцій формування «Я-концепції» особистості у вітчизняній та зарубіжній науці, визначено наукові досягнення вчених. Авторами розкрито зміст і сутність поняття «Я-концепція», під якою ми розуміємо динамічну систему уявлень людини про себе, яка включає усвідомлення своїх фізичних, інтелектуальних та інших особливостей; самооцінку та суб'єктивне сприймання зовнішніх факторів, які впливають на особистість. Досліджено, що основою формування позитивної «Я-концепції» особистості дитини є система різностатевих взаємин із дорослими й однолітками в соціальному середовищі. Виявлено, що оцінні судження рідних та близьких людей формують думку дитини про себе як індивідуальність та представника певної статі, а формування «Я-концепції» відбувається шляхом поглиблення знань про себе як суб'єкта діяльності. При цьому суттєву роль відіграє спілкування з дорослими та однолітками. Проаналізовано, що найближче оточення є важливим стимулом особистісного розвитку дитини вказаного віку. Автор статті наголошує на тому, що саме в дошкільному віці формується тенденція до самостійної або залежної від допомоги дорослого поведінки, ускладнюються стосунки з оточенням. У статті проаналізовано гендерні відмінності формування «Я-концепції» дітей різних статей та особливості врахування окреслених відмінностей у процесі гендерного виховання. Автор акцентує увагу на тому, що належність дитини до певної статі визначає аспекти становлення її особистості, інтереси, формування системи уявлень про себе як про людину певної статі, що включає специфічні для представників різної статі потреби, мотиви, ціннісні орієнтації, особливості поведінки. На основі вивчення досліджень провідних психологів виокремлено основні складники «Я-концепції»: когнітивний, емоційно-оцінний та вчинково-поведінковий. Результатом формування позитивної «Я-концепції» дитини дошкільного віку є формування вмінь знаходитися з оточенням, позитивно ставитися до себе, адекватно реагувати на життєві ситуації. Авторами статті доведено, що за допомогою вивчення закономірностей формування «Я-концепції» старших дошкільників можна визначити ефективні методи формування позитивного самоставлення з урахуванням гендерних аспектів.

Ключові слова: «Я-концепція», діти дошкільного віку, гендерне виховання.

Постановка проблеми. В умовах зміни соціальних пріоритетів, модернізації дошкільної системи освіти на засадах особистісно зорієнтованого та гендерного підходів виникає необхідність створення в закладах дошкільної освіти сприятливих умов для розвитку творчої, самостійної, компетентної особистості із самоціннісним ставленням до себе і позитивною «Я-концепцією».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У психолого-педагогічній літературі поняття «Я-концепція» застосовується у найрізноманітніших інтерпретаціях: як динамічна система уявлень людини про себе (О. Скрипченко, Л. Долинська); як найважливіший механізм самопізнання та саморегуляції (Н. Авдєєва, Т. Говорун); як вияв ціннісного самоставлення (О. Кононко).

В Україні створена законодавча база для забезпечення захисту прав особистості на всебічний розвиток, що підтверджує підвищену увагу держави до проблем формування позитивної «Я-концепції» дитини. Так, Законом України «Про дошкільну освіту», Конвенцією ООН про права дитини, Законом України «Про охорону дитинства», Базовим компонентом дошкільної освіти визначено, що забезпечення особистісного духовного розвитку дітей є обов'язком для держави та суспільства.

Унаслідок істотної зміни суспільних орієнтирів України усталена система цінностей потребує переосмислення. Водночас у сучасних умовах стала очевидною масова зорієнтованість людей на матеріальну забезпеченість, конкурентоспро-

можність, що аж ніяк не є духовними вартостями. Тому є суперечність між державними пріоритетами та реальними соціальними процесами в суспільстві з урахуванням гендерного аспекту.

Зупинимось на розкритті поняття «Я-концепція» та гендерних аспектах її формування у дітей дошкільного віку.

На жаль, зважаючи на недостатню розробленість рекомендацій для вирішення цієї проблеми для вихователів і батьків, є труднощі у виборі ефективних методів, які б сприяли активній підтримці ціннісного самостварення у дітей старшого дошкільного віку та допомагали б виробити у вихованців повноцінну позитивну «Я-концепцію». Актуальність цієї проблеми та її нерозробленість зумовили вибір теми статті.

Мета статті – проаналізувати гендерні аспекти формування «Я-концепції» дітей дошкільного віку.

Виклад основного матеріалу. Зупинимось на змісті й сутності поняття «Я-концепція». Загалом, уявлення про себе (суб'єктивний образ свого «Я») виникає під впливом оцінного ставлення інших людей за умов співвіднесення мотивів, мети і результатів своїх учинків і дій із соціальними нормами поведінки, які прийняті в конкретному суспільстві. Результатом процесів самосвідомості є «Я-концепція» особистості [6].

«Я-концепція» – це динамічна система уявлень людини про себе, яка включає усвідомлення своїх фізичних, інтелектуальних та інших особливостей, самооцінку та суб'єктивне сприймання зовнішніх факторів, які впливають на особистість [6].

«Я-концепція» є системою установок, яка включає три складники:

1) когнітивний – образ «Я», що характеризує уявлення про себе;

2) емоційно-оцінний, що відображає ставлення до себе загалом чи до окремих боків особистості, діяльності й виявляється в системі самооцінок;

3) вчинково-поведінковий, який характеризує вияви перших двох елементів у поведінці [6].

Проаналізуємо онтогенез формування «Я-концепції» в дитини дошкільного віку.

Як зазначає В. Мухіна, у період дошкільних років відбувається усвідомлення дитиною своєї індивідуальності, формування самосвідомості, виокремлення свого «Я» з-поміж інших, розвивається відчуття своєї цінності. Авторка вказує, що дитина наслідує поведінку дорослих, порівнює себе з ними, намагається бути незалежною. Але можливості регулювати свою поведінку ще обмежені. Її самооцінка та «Я-концепція» тісно пов'язані з оцінкою батьків її вчинків [8].

Під впливом дорослих, як стверджує Л. Виготський, у трирічній дитини розвивається домагання свого визнання, яке перетворюється на потребу, формується елементарна самооцінка.

Когнітивний компонент у такій самооцінці майже відсутній, вона є лише способом самоствердження [2]. Дітей вирізняє висока емоційна подрапливість, зміна настрою та чутливість до оцінки дорослих. Постійним джерелом як позитивних емоцій, так і негативних, є для дитини найближче оточення [4].

Вивчення психолого-педагогічних джерел дозволяє говорити про існування гендерних розбіжностей у виявах «Я-концепції» дошкільників. Вибудовуючи образ себе, дитина користується засвоєними еталонами, статево-рольовими стереотипами – усім тим, що трансформується у її внутрішній світ [7]. Гендерна ідентичність поєднує когнітивний (уявлення про свою відповідність або невідповідність певній моделі маскулітності чи фемінітності), емоційний (переживання відповідності або невідповідності гендерним еталонам) і вольовий (готовність до активних дій щодо створення моделі власної гендерної поведінки) елементи. Вона є результатом складної взаємодії біологічних, соціальних і особистісних чинників.

Саме період дошкільного дитинства є вирішальним у набутті дитиною статевої гендерної ідентичності. У дитини цього віку формується первинна ідентифікація: вона усвідомлює та приймає свою статево належність, виявляє інтерес до поведінки, яка відповідає чоловічій та жіночій статі, знає, що залежно від статі до людини висуваються різні вимоги у суспільстві [8].

Отже, гендерна належність – багаторівневий процес, де кожний ланцюжок спирається на всі попередні і діє автономно від них, що породжує велику кількість індивідуальних варіацій, які не можуть бути тільки спадковими або виховними чинниками [9].

На думку психологів, у дитинстві «Я-концепція» найменш структурована, характеризується найбільшою пластичністю. Для багатьох дітей початок формування «Я-концепції» збігається з моментом виявлення того факту, що у дитини є ім'я. Образ тіла, емоційне сприйняття і програвання уявних ситуацій допомагають формуванню «Я-концепції» дитини, причому образ власного тіла має при цьому пріоритетне значення. На тому етапі, коли дитина вперше заявляє про себе, вживаючи займенник «Я», починає формуватися її самосвідомість загалом.

Зупинимось на аналізі поняття «самостварення» як складника «Я-концепції». У психології це поняття окреслюється як афективний, оцінний або емоційно-оцінний компоненти; емоційна форма самосвідомості; самооцінка, яка відображає ступінь розвитку в індивіда різних характеристик свого «Я», а також пов'язаних із ними переживань, сукупність оцінних характеристик і пов'язаних переживань стосовно уявлень індивіда про себе. У цих оцінних уявленнях відобра-

жається значення для дитини тих чи інших характеристик, включених у її «Я-концепцію», а також свою значущість. Емоційно-оціночний складник особистості визначається через суб'єктивне ставлення, а саме через емоційно-ціннісну реакцію й оцінні судження про себе, мотиви самоповаги як специфічний вид суб'єкт-суб'єктних ставлень пов'язаний зі ставленням людини до інших людей у різних ситуаціях.

Так, ціннісно-особистісне самоставлення впливає на взаємини з іншими людьми. Самоставлення поділяють на позитивне і негативне. Позитивне самоставлення пов'язане із задоволенням життєвої впевненості в собі, малою сугестивністю, прийняттям себе і оточення, особистою відповідальністю, конструктивною активністю в різних соціальних ситуаціях, досягненням особистої мотивації, високою адаптивністю особистості.

Негативне самоставлення пов'язане із загальною нестійкістю «Я-образу» і негативною думкою про себе, почуттям неповноцінності, депресії і емоційними розладами, зниженням соціальної активності, самонеприйняттям, самозапереченням, захисною активністю в різних соціальних ситуаціях. Негативне самоставлення розглядається як показник незрілості, незавершеної соціальної ідентичності. Самоцінність (як чітке усвідомлення власної цінності) формується до молодшого шкільного віку. Негативний образ «Я» розповсюджується на всі сфери поведінки та взаємини з іншими людьми.

Розглянемо відмінності гендерного становлення дівчаток і хлопчиків, що впливають на формування «Я-концепції». Отож, за даними О. Кононко, відмінності, пов'язані зі статтю, виявляються вже з перших років життя дитини. Хлопчики рухливіші за дівчаток, орієнтовані на відкриття нового, частіше поводяться ризиковано, виявляють допитливість, настирливість, активні в розподілі ролей. Хлопчики орієнтуються на ідею, проте менш вимогливі до якості. Вони вибірково та яскраво реагують на емоційне подразнення, досить швидко знімають емоційне напруження, переключаючись на продуктивну діяльність. Поведінка дівчаток передбачає збереження набутого, вони не є рішучими в контактуванні з незнайомим світом, чутливі до характеру стосунків у грі, активно реагують на все. Однак у старшому дошкільному віці можна говорити про дещо вищу соціальну зрілість дівчаток порівняно з хлопчиками. Подальший розвиток «Я-образу» дівчинки і хлопчика відбувається у напрямі самоствердження дитини в опануванні відповідних ролей та накопиченні соціального досвіду [9].

М. Хьюз зазначав, що хлопчики характеризуються гіршою емоційною адаптацією, швидкою стомлюваністю, імпульсивністю, непосидючістю та відволіканням. Дівчатка ж мають такі пере-

ваги: краще комунікують, легше адаптуються до середовища, швидше виконують мовні завдання. Так, можна зробити висновок, що хлопчики важче переносять психологічні навантаження.

Ю.О. Приходько зазначає, що до 6–7 років завершується процес гендерної ідентифікації. У дошкільному віці розуміння дітьми відповідних статі соціальних очікувань продовжує поглиблюватись [9, с. 85].

Одержані у дослідженнях О. Кононко дані засвідчують здатність дітей старшого дошкільного віку розрізняти людей за статевими ознаками, віковими особливостями змін між хлопчиком-чоловіком, дівчинкою-жінкою. Дошкільники вчать диференціювати статеві групи за маскулініними та фемінними рисами, специфічними для представників чоловічої (сила, витривалість, раціональність, розумові здібності, свобода вибору) та жіночої (атрибути зовнішності, емоційність тощо) статей [4].

На думку автора, елементарність, схематичність, поверховість уявлень дітей старшого дошкільного віку щодо орієнтування в основних статевих ознаках пояснюється як віковими особливостями, так й індивідуальною історією розвитку. О. Кононко зазначає, що дівчатка зазначеного віку виявляють майже вдвічі більшу за хлопчиків здатність диференціювати статеві особливості людини. Це дає можливість говорити про дещо вищу соціальну зрілість представниць слабкої статі порівняно із сильною. Здатність дитини старшого дошкільного віку спиратися у своїх міркуваннях на реалії, оперувати чеснотами й вадами представників своєї та протилежної статі засвідчує притаманне вказаному віку становлення особистості, зростання статевої самосвідомості та ціннісних орієнтацій гендерної позиції як однієї з умов формування позитивної «Я-концепції» особистості в дошкільному дитинстві [5].

О.Л. Кононко акцентує на залежності позитивної «Я-концепції» дитини від суспільних установок батьків та вихователів дошкільного закладу, важливості її особистісного зростання на ранніх етапах онтогенезу додержання дорослими прав дитини, її прагнення до розширення меж своєї свободи.

Водночас дослідження О.Л. Кононко засвідчило, що соціальне оточення відстає від властивих віку прагнень і тенденцій, штучно гальмує соціальний розвиток дошкільника, орієнтуючи його на соціокультурні стандарти, ігноруючи первинні – біологічні. Це, на думку автора, дезорієнтує особистість, позначається на її свідомості, поведінці в соціумі [5].

Цікаво, що у дівчаток більше, ніж у хлопчиків, виявляються такі риси, як залежність, конформність, консервативність, схвильованість, вередливість, що є складниками «Я-концепції». Їхне мов-

лення більш емоційне і краще розвинене, вони дисципліновані, зібрані, старанні, сприйнятливі до виховних процесів, швидше і легше адаптуються до нових умов, надають перевагу виконанню завдань за готовим зразком, їх більше цікавить результат.

Особливий акцент у дослідженні Т. Говорун робить на тому, що хлопчикам притаманні схильність до лідерства, прагнення та вміння організувати, керувати, відстоювати свої ідеї. Представники сильної статі приймають самостійні рішення, рідко звертаються за порадою, схильні до переоцінки своєї особистості та потенційних можливостей, не досить самокритичні, надмірно самовпевнені. Дівчатка вказаного віку виявляють інтерес до видів діяльності, що передбачають опікування, надання допомоги іншим. Вони відповідальніші, зорієнтовані на підтримку лідера, компроміс, виявляють гнучкість в адаптації до соціальних норм, більш критичні до власного «Я» [3].

Під час вивчення сутності та структури позитивної «Я-концепції» стало очевидним, що такі її складники, як адекватна самооцінка, довіра до власних можливостей, готовність долати перешкоди для досягнення мети, починають розвиватися у дошкільному віці, але подальший процес відбувається нерівномірно. Особливості формування особистості дітей віком 5–7 років визначаються такими новоутвореннями, як довільність поведінки, усвідомлення свого місця в системі суспільних відносин, здатність до узагальнення переживань щодо «Я», рефлексія, вміння орієнтуватися в різноманітних формах людської діяльності, оперувати абстрактними поняттями.

У старшому дошкільному віці відбувається подальший розвиток самосвідомості, складається «ідеальне Я» та «реальне Я», у яких відображаються оцінки авторитетних дорослих та однолітків.

Поступово самооцінка стає більш адекватною та обґрунтованою і починає залежати від рівня набутих знань та вмінь у тій галузі діяльності, з якою вона пов'язана. Діти починають цінувати свою індивідуальність, унікальність, відмінність від інших, прагнуть утвердитися в колі значущих людей.

Із цією метою необхідно уникати насильницьких методів виховання, що засновані на почуттях страху, сорому і провини, а застосовувати такі, як заохочення, позитивна оцінка, конструктивне вирішення конфліктів. Гармонійні стосунки з важливими людьми, батьками і вихователями, що ґрунтуються на самоповазі, будуть сприяти формуванню позитивної «Я-концепції» особистості.

Вихователям і батькам необхідно усвідомити, а потім і змінити різні установки у ставленні до

хлопців і дівчат із метою формування позитивної «Я-концепції». Необхідно змінити асиметрію в розподілі доручень і вимог до хлопців і дівчат. Дорослим необхідно підкреслювати, що хлопці не поступаються дівчатам у розумових здібностях, і створювати умови для того, щоб хлопці могли виявити себе в навчанні не гірше за дівчат.

І педагогам, і батькам можна дати рекомендацію виховувати самосвідомість дівчини як активного суб'єкта ґендерних відносин, здатного до творчої самореалізації і самоактуалізації.

Необхідно вчити хлопців виражати свої позитивні почуття, включаючи симпатію до дівчат, адекватно, а також учити способам саморегуляції і релаксації, що дозволили б зняти агресивність без насильства над більш слабкими. Педагогам необхідно вести роботу і з дітьми, і з батьками щодо зміни ригідних ґендерних стереотипів [9, с. 72].

Висновки. Аналіз психолого-педагогічних досліджень із проблеми ґенези позитивної «Я-концепції» старших дошкільників дозволяє прослідкувати чітку логіку побудови етапів вікового розвитку зазначеного феномену та визначити ефективні методи формування позитивної «Я-концепції» з урахуванням ґендерних аспектів, що і стане предметом подальших досліджень.

Список використаної літератури:

1. Авдеева Н.Н. Становление образа себя у детей первых двух лет жизни. Москва : Педагогика. 1990. С. 52–59.
2. Выготский Л.С. Вопросы детской психологии. Санкт-Петербург : Союз, 1997. 220 с.
3. Говорун Т.В. Соціалізація статі як фактор розвитку Я-концепції : монографія. Київ, 2002. 375 с.
4. Кононко О.Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві) : навч. посіб. для вишів. Київ : Освіта, 1998. 255 с.
5. Кононко О.Л. Психолого-педагогічні умови становлення позиції «Я – у світі» на ранніх етапах онтогенезу. Теоретико-методологічні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. Київ : Пед. думка. 1999. Кн. 1. С. 23–31.
6. Загальна психологія: навч. посібник / О. Скрипченко, Л. Долинська та ін. Київ : «А.П.Н.», 1999. 463 с.
7. Мельничук І.В. Генеза емоційних особливостей у дітей різного віку та статі : монографія, 2003. 222 с.
8. Мухина В.С. Возрастная психология : феноменология развития, детство, отрочество : учеб. для студ. вузов. 5-е изд., стереотип. Москва : Академия, 2000. 456 с.
9. Олійник Л. Статеве виховання. Навчальний посібник з питань здійснення статевого виховання дітей від народження до юнацького віку. Миколаїв ПП «Прінт-Експрес», 2010. 112 с.

Karnaukh L., Avramenko O. Gender aspects of forming the “self-concept” of a preschool personality

The article is devoted to studying different approaches to the problem of forming gender aspects of the “self-concept” of preschool children. The state of developing the notion of the personality’s “self-concept” in domestic and foreign science is analyzed; scientific achievements of researchers are defined.

The authors reveal the meaning and essence of the concept of “I-concept”, by which we mean a dynamic system of human perceptions of themselves, which includes awareness of their physical, intellectual and other characteristics; self-esteem and subjective perception of external factors that affect the personality.

It is investigated that the basis for forming a positive “self-concept” of a child’s personality is a system of relationships with adults and peers of their own and other sexes in the social environment. It was found out that the evaluative judgments of relatives and close people shape the child’s opinion of himself as an individual and a representative of a certain sex, and the formation of the “self-concept” occurs by deepening knowledge about himself as a subject of activity. Communication with adults and peers plays a significant role. It is analyzed that the immediate surroundings are an important stimulus for personal development of a child of this age.

The author of the article emphasizes that it is in preschool age that the tendency to independent or dependent on the help of the adults behavior is formed, relations with the environment become more complicated. The article analyzes the gender differences in forming the “self-concept” of children of different sexes and the peculiarities of taking these differences into account in the process of gender education.

The author emphasizes that a child’s sex determines aspects of forming his personality, interests, a system of ideas about himself as a person of a certain sex, which includes gender-specific needs, motives, values, behavior. Based on the study of research by leading psychologists, the main components of the “I-concept” are identified: cognitive, emotional-evaluation and behavioral-behavioral.

The results of forming a positive “self-concept” of preschool children are the formed skills of getting acquainted with the environment, treating themselves positively, adequately responding to life situations. The authors of the article proved that by studying the patterns of formation of the “self-concept” of older preschoolers, it is possible to determine effective methods of forming a positive self-esteem, taking into account gender aspects.

Key words: “self-concept”, preschool children, gender education.